

Міністерство культури і туризму України

Батуринський державний історико-культурний заповідник
"Гетьманська столиця"

Матеріали науково-практичної конференції

**"Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини
кінця XVII - початку XVIII століття"**

Ніжин

"Видавництво "Аспект-Поліграф"

2006

УДК 908(477.51)
ББК63.3
М34

М34 **Матеріали науково-практичної конференції "Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII - початку XVIII століття".** - Ніжин: ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф", 2006. - 230 с
ISBN 966-340-190-7

Читачам пропонуються матеріали конференції "Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII - початку XVIII століття", основні доповіді, зроблені її учасниками.

Книга розрахована на широке коло науковців, викладачів, учителів шкіл, студентів і всіх тих, хто цікавиться історією України.

УДК 908(477.51)
ББК 63.3

Церковне будівництво Переяслава за Гетьманських часів

Здругої половини XVII ст. Переяслав визначився не тільки як адміністративно-територіальний центр Лівобережної України, але й сформувався як політичний осередок. У місті неодноразово проводились козацькі ради. Звичайно, що статус полкової столиці зумовив у Переяславі широкомасштабну розбудову. Передусім у цей період збільшується кількість житлових будинків та культових споруд. Так якщо до 60-х рр. XVII ст. в місті за писемними джерелами існувало шість церков (Покровська, Успенська, Воскресінська, Преображенська, Троїцька та Миколаївська), то з цього часу і до першої половини XVIII ст. в місті додається ще чотири нових: Михайлівська, Вознесенська, Борисоглібська, Петро-Павлівська [1]. Також взамін існуючих, але старих, зводяться дві нові споруди та ще дві відбудовуються на церковних згарищах. Храми були архітектурними домінантами Переяслава. Темою дослідження є спроба атрибуції декотрих храмів: датування, встановлення імен справжніх фундаторів.

Історичний аналіз церковного будівництва кінця XVII - початку XVIII ст. засвідчує пік меценатської діяльності козацтва. В Переяславі до церковного будівництва долучились гетьман Іван Мазепа, полковники: Іван Мирович, Войця Сербін, Федір Лобода [2]. Якщо Мазепа зафундував новий храм - Вознесенський (1695-1700 рр.), маємо на увазі і місце, і назву, то Мирович виступив ініціатором спорудження лише нової цегляної будівлі Покровської церкви (1704-1709 рр.), що стала наступницею старої дерев'яної [3]. Подібно до Мировича, відновили церкви на старих місцях Сербін - Троїцьку, а Лобода - Михайлівську.

Відносно мазепиного собору та церкви Мировича ніяких розбіжностей у наукових та популярних виданнях поки що не існує. Але щодо Михайлівської та Троїцької церков у виданнях можна зустріти декотрі невідповідності, які потребують розгляду та впорядкування. Зокрема, приписувати до заслуг Войці Сербіна заснування Троїцької церкви, як такої взагалі, не зовсім коректно, адже Павло Алепський згадує назву даного храму ще в 1656 р. [4]. Сербін же вперше зазначається у війську гетьмана Самойловича тільки в 1672 р., як золотоніський сотник. У цей час в Золотоноші його коштом будують церкву. Лише в 1675 р. Войця призначається полковником переяславським [5]. Вірогідно, в цей період він виступив головним спонсором нової будівлі взамін вже давно існуючої. Дерев'яна споруда Троїцької цер-

кви приписувана меценатству Войці Сербіна простояла до 1786 р., коли за старістю була розібрана, і натомість парафіяни збудували новий храм [6].

Дещо складніше і заплутаніше визначення справжньої дати будівництва цегляної Михайлівської церкви. Офіційні друковані видання подають чотири різні версії. Перша версія охоплює період 1649-1666 рр. і відповідно до цієї дати засновником вказується переяславський полковник Федір Лобода, або 1648-1654 рр. зведена коштом переяславського козацького полку [7]. Друга - 1711-1713 рр., а засновником вказується єпископ переяславський Захарія Корнілович [8]; третя - 1743-1750 рр., а меценатом є переяславський єпископ Арсеній Берло [9]. Четверта версія, компілятивна і толерантна, вона обіймає період з 1711 по 1749 рр., коли розбудовувалися всі споруди Михайлівського монастиря, в тому числі й церква коштом декількох єпископів та монахів [10].

Найбільш хиткою є перша версія, за якою приписують спорудження мурованої Михайлівської церкви Федору Лободі або переяславському полку. Дана атрибуція вперше з'являється з подачі архітекторів на шпальтах спочатку популярних, а згодом і наукових видань у 50-х рр. ХХ ст. На думку дослідників, Михайлівська церква має спільні риси з Іллінською церквою і будинком Б. Хмельницького в Суботіві: планування, пластичне рішення стін, художнє рішення ліпних прикрас, система цегляної кладки характерна для другої половини ХVІІ ст. - ось головні аргументи прихильників даного датування. Будувати версію виключно на архітектурних стилістичних ознаках не зовсім вдало. По-перше, не можливо в точності до років визначити межу архітектурного стилю. По-друге, обирати за взірець Іллінську Суботівську церкву, яка за планувально-конструктивним і тим більше художнім рішенням є менш подібною до переяславської споруди, ніж Благовіщенська (майбутня Святодухівська) церква 90-х рр. ХVІІ ст. з київського Подолу теж досить ризиковано [11]. Окрім архітектурних аргументів, обґрунтування не підкріплюється жодним посиланням на будь-яке писемне джерело. Натомість відомі на сьогодні документи середини ХVІІ ст., що містять топографічні описи, не згадують ні самої Михайлівської церкви, ні навіть існування в Переяславі будь-яких цегляних споруд [12]. Сумнівно, щоб монументальна споруда була не помітною серед суцільної дерев'яної забудови пізньосередньовічного Переяслава. Швидше за все, не те що мурованої, навіть дерев'яної церкви до останньої чверті ХVІІ ст. не існувало. Бо окрім польських та російських документалістів, не згадує цю церкву й Павло Алепський, котрий відвідав Переяслав влітку 1656 р. Він був на території фортеці, де розташована Михайлівська церква, заходив до дерев'яної Успенської церкви і чомусь жодним словом не обмовився про муровану споруду, розташовану за якихось 300 м від неї. Натомість докладно перерахував усі культові споруди переяславського по-

саду [13]. Будівництво церкви найвірогідніше відбулось наприкінці XVII ст., але стосовно матеріалу, з якого вона була зведена, який мала план і на якому місці була розташована, невідомо. В усякому разі на початку XVIII ст. в "Розписному списку" згадується виключно її назва [14]. Найпершим автором, який згадує ім'я Лободи, є дописувач до журналу "Полтавські єпархіальні відомості". Автор статті, описуючи історію церкви, вводить ім'я Лободи як фундатора, спираючись на запис у поминальнику церкви. Але варто читати й далі цей же опис, бо одразу автор зазначає, що невідомо якою була ця церква [15]. Приписувати будівництво церкви переяславському полку взагалі не логічно, адже фортечна територія була віддана російському гарнізону і свої релігійні потреби військові відбували в Успенській церкві. Полковою церквою переяславських козаків з початку XVII ст. і до скасування полку (кінець XVIII ст.) була незмінно Воскресінська церква, яка стояла на території середомістя[16].

Будівництво цегляних споруд монастирського комплексу (церква та дзвіниця) ми схильні датувати не другою половиною XVII ст., як часто вказується дослідниками, і не початком XVIII ст., а саме його другою чвертю. Передусім в архівних джерелах зазначається лише факт відновлення монастирської території єпископом Захарієм Корніловичем у 1711-1713 рр. Відбудовувався монастир за активної допомоги військових російського гарнізону. Маловірогідним є припущення, щоб військові (кількістю 50 осіб) заходилися вести мурувальні роботи, їх цілком задовольняло приміщення гарнізонної Успенської церкви, яка, хоча й була дерев'яною, але мала 14 престолів. Також на даний період не було особливої потреби у мурованій споруді, та, мабуть, і коштів у новопризначеного єпископа. По-перше, єпархія була щойно утворена і не могла дати великого прибутку, по-друге, для єпископської резиденції гетьман Іван Мазепа вже добудував цегляний Вознесенський собор.

Врешті-решт автор найпершого історичного опису прямо називає дату закладки цегляних споруд Михайлівського монастиря 1743 р. і освячення 1750 р. [17]. Також він вказує: "...церковь, существующая и ныне, Преосвященным Арсеніем Берлом, собственным его коштом, заложена соборне". Ініціативу Берла можна пояснити не тільки бажанням відновити порушену святиню, а й впорядкуванням могили рідного батька - переяславського полкового судді Івана Берла, котрий був похований в 1720 р., і могила якого в той час знаходилася у приміщенні згорілої церкви.

Останнім аргументом датування існуючої споруди 40-ми рр. XVIII ст. можуть слугувати проведені нами обміри цегли з семи переяславських пам'яток XVII-XVIII ст. Було встановлено, що параметри цегли, структура цегляного тіста й скріплюючих розчинів трьох споруд, а саме - Михайлівської церкви, дзвіниці Михайлівської церкви, будинку семінарії (колегіуму) співпадають. Цегла жовто-

гарячого кольору, пориста, без домішок. Розчин для скріплення цегли сірий, крихкий, з домішкою дрібних фудочок вапна.

Параметри цегли Михайлівської церкви становлять: довжина - 28-29,4—33 см, ширина - ? см, висота (товщина) - 4,5-5 см. Проби бралися з підвального приміщення (біля південної стіни притвору) та південної стіни ризниці (середина вертикальної площини).

Параметри цегли дзвіниці наступні: довжина - 29-29,5-30-30,3-30,5 см, ширина - 14,9-15,1-15,3-15,4-15,6 см, висота (товщина) - 4,5-4,8-5 см.

Товщина швів розчину: вертикальних - коливається від 1,5 до 2—3 см; горизонтальних - коливається від 1,7 до 2-2,5 см. Проби бралися на горіщі споруди.

Параметри цегли колегіуму: довжина - 26-26,3-28,2-28,7-29-29,5 см; ширина - 15-15,5-16,5 см; висота (товщина) - 4,5-4,7-4,8-5-5,1-5,5-5,7-6,5 см). Товщина швів розчину: вертикальних - коливається від 1-1,1 до 1,5-2-2,5 см; горизонтальних - коливається від 1,1-1,3 до 1,8-2-2,1-2,4-2,7 см. Проби бралися на горіщі споруди.

Відомо, що будинок колегіуму почав муруватись у 1753 р. Ця дата добре корелюється з датою завершення будівельних робіт комплексу споруд Михайлівського монастиря - 1750 роком. Будівництво тривало сім років, що є цілком виправданим терміном: по-перше, при мурувальних роботах, по-друге, з огляду на втілення архітектурного задуму та джерел фінансування. Гіпотетично припускаємо, що будівельні роботи міг виконати майстер-муровщик Мойсей Кондратович, який проживав у цей час у Переяславі. В 1741 р. його підрядив обозний Яків Лізогуб зробити капітальний ремонт абсидів Покровської церкви [18].

З вище перелічених доказів правильною датою будівництва Михайлівської церкви правильно вважати 1743-1750 рр., а її фундаторами є єпископи переяславські, і насамперед - Арсеній Берло.

Певні об'єктивні фактори, що відбулись у житті міста на початку XVIII ст., а саме: поновлення переяславської єпархії у 1702 р., розміщення резиденції єпископа на території міста, відкриття шкіряних мануфактур - вплинули на зростання кількісного складу населення, що зумовило відкриття нових церков. У результаті архівного пошуку підтвердились припущення, подані дописувачем часопису "Полтавських єпархіальних відомостей" Іоаном Крамаренком стосовно часу будівництва перших церков на переяславських передмістях. Вперше дерев'яну Петро-Павлівську церкву Задовгомостянського форштату збудували 1734 р. її засновником став вїйт Лаврентій Фомович. На території Заальтиччя також у цей час звели дерев'яну церкву в ім'я Стратотерпців Бориса і Гліба [19].

Таким чином, впевнено можна стверджувати, що широкомасштабне будівництво культових споруд у Переяславі відбулось в останній чверті XVII ст. - першій половині XVIII ст.

Джерела та література

1. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с араб. Г. Муркоса. - М., 1898. - Вып. 4. - С. 191; Межигорская летопись 1608-1700 // Сборник летописей, относящихся к истории южной и Западной Руси. - К., 1888. - С. 93-101.
2. ЦДІАУ м. Київ. Ф. 1139. - о.п. 1. -сп.9.1827-1842. Вознесенський монастир. Опис майна; Житель города. Архангело-Михайловская церковь в городе Переяславе// ПЕВ. - 15. 10. 1868- №20. - С. 508-541; Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 год // Полтава, 1902. - С. 433; Стороженко А.В. Очерки переяславской старины. - К., 1900. - С. 233-234; Трипольський Іоанн. Историко-статистическое описание Переяславского Троицкого прихода и его храма // ПЕВ. - 15.07.1869. - №14. - С. 362-381.
3. Историко-статистические сведения. Покровская церковь в городе Переяславе // ПЕВ. - 1870. - №23. - Ч. неоф. - С. 950.
4. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию... - С. 191; Трипольський Іоанн. Историко-статистическое описание Переяславского Троицкого прихода и его храма . . . . . - С. 365.
5. Стороженко А.В. Очерки переяславской старины.... - С. 188
6. Трипольський Іоанн. Историко-статистическое описание Переяславского Троицкого прихода . . . . . - С. 365.
7. Грабовський І., Днестров І. Переяслав-Хмельницький. - К., 1954. - С. 37; Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України. Виявлення. Дослідження, фіксація. - Київ, 2005. - С 22; Нариси історії архітектури Української РСР (дожовтневий період). Держвидав літератури з будівництва і архітектури УРСР. - Київ, 1957. - С 86; Памятники архитектуры Украины (чертежи и фотографии). Издательство Академии Архитектуры Украинской ССР. - Киев, 1954. - С. 25; Памятники истории и культуры Украинской ССР. Каталог-справочник. - Киев, 1987. - С. 249.
8. Достопримечательности Украины. ГосполитиздатУССР. - Киев, 1960. - С.244; Клировая книжка Полтавской епархии на 1902 год. -Полтава, 1902. - С.434; Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. Описово-статистичні джерела. - Київ: Наукова Думка, 1989. - С. 60,207, 305;
9. Житель города. Архангело-Михайловская церковь... - С. 512; Житие святого преподобномученика Макария, архимандрита овручского, переяславского чудотворца, нетленно почивающего в Переяславской Свято-Возне-

сенекон обителн, Полтавскоо епархно. - К.: Тнографно Кново-Печерскоо лавры, 1893. - С. 29; Набок Л. Исторно-архноектурно спадшнна Перееяслава як передумова для розвнтку турнзму: Исторно-краезнавчн дослнженн. Внпуск 1. - Кнв, 1999. - С. 534.

10. Авраменко Л.М. Розвнток освнто та культури в XVII-XV! 11 столнттях на Перееяславшннн // Науковн заплскн з укранськоо исторно. - К.- Перееяслав-Хмельннцькно-Черннвцн. - Внп. 5. - С. 63; Зайцева З. Архноектурно тема в исторно... - С. 92; Стороженко А.В. Очеркн перееяславскоо старнон.... - С. 56.

11. Попельннцька О. Исторно топографно Кнвськоо Подолу XVII-XVIII столнття. - К.: Внд. днм "Стлоос", 2003. - С. 109-110.

12. Дневннк Львовскоо подкоморно В. Мясковскоо с описаннем поездкн комнссаров польскоо правнтельства к Богдану Хмельннцькому для перееговоров // Воссоеннненн Укранон с Россноей. - М.: Изд. АН СССР, 1954. - Т. 2. - С. 107; 1653 г. октябрн 9 - 1654 г. февралн 5; - Статейннн спносок русскоо посольства во главе с В. Бутурлннм о торжественнон встрече послон населеннем Укранон, о Перееяславскоо раде, условнон воссоеннненнн Укранон с Россноей и о принятнон присягн населеннем укранскнх сел и городон // Воссоеннненнн Укранон с Россноей. - М.: Изд. АН СССР, 1953. - Т. 3. - С. 456,459,464-466,469; 1654 г. январн 1; - Отпнска В. Бутурлнна царю Алексню Мнхайловичу о торжественнон встрече русскоо посольства населеннем г. Перееяслава. // Воссоеннненнн Укранон с Россноей. - М.: Изд. АН СССР, 1953. - Т. 3. - С. 514.

13. Путешественне Антнохноейскоо патрноарха. .... - С. 191.

14. Харламов В.О. Распноснон спносок Перееяслава 1701 г. // Тезн всеукранськоо науковоо конференцно "Перееяславська землн та нн мнсце в розвнтку укранськоо нацно, державносно н культури", - Перееяслав-Хмельннцькно, 21 - 25 вереснн 1992 р. - 184 ст. - С. 105.

15. Жнтель города. Архангело-Мнхайловская церковь. .... - С. 512.

16. Набок Л.М. До питаннн мнсця прнонннтя присягн у 1654 роцн // Перееяславська рада: исторноне знаненнн та полнточнн наслндки. - К.: Внд. центр "Просвнто", 2003. Набок Л.М. Перееяславська фортеця // Новн дослнженнн пам'ятон козацькоо добн в Укранон. - К., 2004. - Внп. 13. - С. 267-268.

17. Жнтель города. Архангело-Мнхайловская церковь. .... - С. 512.

18. Зубков Д. Покровская церковь г. Перееяслава, Полтавскоо губернонн // Полтавскне епархноальнне ведомостн. - № 15. - 20.05.1913. - С. 1080; Стороженко А.В. Очеркн перееяславскоо старнон.... - С. 65.

19. ЦДІАУм. Кнв. Ф. 51. оп.3. №1790.1740. л.7.

Кондратюк А. Розписи Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври як показовий приклад взаємодії теології та мистецтва українського бароко.....	106
Кукса Н. Сюжетна картина "Богдан з полками" - унікальна пам'ятка монументального живопису доби Гетьманщини.....	114
Лавріненко Н.П. Суботівський палац Богдана Михайловича Хмельницького. Загадка зображення.....	122
Марголіна І. Святий Димитрій Ростовський в історії Кирилівського монастиря.....	130
Набок Л., Юрченко О. Церковне будівництво Переяслава за Гетьманських часів.....	136
Нікітіна В. Пересопницьке Євангеліє в дослідженнях випускників Переяславської семінарії.....	142
Онопа Л. Святий Димитрій Ростовський та Батурицький Миколо-Крупницький монастир.....	147
Павленко С Лаврський портрет І. Мазепи.....	152
Олександрович-Павличко Я. До питання про іконостас гетьманської церкви Кирила Разумовського у Батурині.....	156
Перепелиця А. Магнати Яблоновські - фундатори монастирів і церков Чигиринщини.....	160
Петрченко І. Церковно-монастирські маєтності на терені Північного Лівобережжя, за даними Опису Чернігівського намісництва 1779-1781 рр. .	164
Попружна А. Духовні заповіді як джерело з історії благодійництва козацької старшини (за матеріалами тестаментів другої половини XVII-XVIII ст.).....	171
Рига Д. Новгород-Сіверська духовна семінарія як культурно-освітній осередок (до постановки проблеми).....	176
Семенюк О. Святий Димитрій Ростовський і український вертеп.....	179
Семко Д. Роль Чернігово-Новгород-Сіверського культурного осередку в культурно-релігійному розвитку Гетьманщини кінця XVII - початку XVIII століття.....	182
Тетеря Д. Матеріали XVII-XVIII ст. з археологічних досліджень на території переяславських монастирів XVIII ст.....	186
Ткаченко Н. До історії утворення й існування Переяславсько-Бориспільської єпархії.....	193
Тоцька Ж. Церковна історія Північного Лівобережжя доби Гетьманщини на сторінках газети "Черниговские губернские ведомости" у дореформений період (1838-1861 рр.).....	201